

Valery Maksimowicz

DOI: 10.15290/bb.2021.13.11

*Narodowa Akademia Nauk Białorusi
Mińsk*

<https://orcid.org/0000-0002-9062-6984>

Экзістэнцыяльнае вымярэнне чалавечага быцця ў прозе Максіма Гарэцкага

Творчасць выдатнага беларускага пісьменніка, аднаго з пачынальнікаў беларускай мастацкай прозы Максіма Гарэцкага дастаткова ўсебакова асветлена ў айчынным літаратуразнаўстве. Варта згадаць манаграфічныя даследаванні Дзмітрыя Бугаёва «Максім Гарэцкі», Алеся Адамовіча «Браму скарбаў сваіх адчынню...», Івана Чыгрына «Паміж былым і будучым: Проза М. Гарэцкага», Міхася Мушынскага «Падзвіжнік з Малой Багацькаўкі: жыццёвы і творчы шлях Максіма Гарэцкага». Акрамя таго, творчасць пісьменніка аналізавалі такія даследчыкі, як Віктар Каваленка, Мікола Мішчанчук, Уладзімір Казбярук, Пятро Васючэнка, Міхась Тычына, Міхась Кенька, Тамара Тарасава, Таццяна Дасаева і інш.

Наватарства М. Гарэцкага-празаіка выявілася найперш у стварэнні беларускай інтэлектуальна-філасофскай і дакументальна-мастацкай прозы. Найбольш яскравай рысай творчай манеры пісьменніка з'яўляецца спавядальнасць, устаноўка на анатаміраванне душэўных зрухаў, жаданне заглябіцца ў самыя патаемныя закуткі чалавечай свядомасці і псіхікі. Аўтара цікавіць унутраны стан яго героя на мяжы магчымасцей, на вастрыні перажыванняў, рэфлексіі, экзістэнцыяльнага крызісу, непамернай унутранай драмы, якая, калі гаварыць словамі Я.Ф. Карскага, *даходзіць да дэталёвай анатомікі, да фатаграфавання атамай*. Разам з тым, пісьменнік заклапочаны пошукамі выйсця з крызісу, у якім апынулася грамадства, гораха жадаючы *спыніць шабаш дэманічнай сілы, захаваць крупінкі добра і справядлівасці, што яшчэ засталіся на шматпакутнай зямлі*¹.

У цэнтры мастацкіх роздумаў М. Гарэцкага – герой-праўдашукальнік, інтэлігент-максімаліст, які не можа змірыцца з жыццёвай рупінай, заскарузласцю, абыякавасцю, гвалтам над душой, выказваючы свой расшчы пратэст, не жадаючы прыстасоўвацца да аджылых, патрыярхальных форм жыцця. Герой часта апынаецца ў сітуацыі жыццёвага выбару, вымушаны перажываць моманты найвялікшага эмацыйнага накалу, пэўнай душэўнай раздвоенасці, што перашкаджае дасягнуць унутранай цэласнасці і цэльнасці, глыбіннай сувязі з блізкімі людзьмі, задаволіць экзістэнцыяльную патрэбнасць у міжасобных і міжродавых стасунках, здабыць жаданую саматоеснасць. Менавіта ў сувязі з гэтымі акалічнасцямі ўзнікаюць падставы для размовы пра тыпалагічныя збліжэнні творчасці пісьменніка з філасофіяй экзістэнцыялізму, пра асобныя важкія праявы экзістэнцыяльнага светаадчування як тыпу свядомасці, прадстаўленага ў тэкстах мастака. Экзістэнцыяльны дыкурс, нароўні з сацыяльным, грамадскім, нацыянальным з'яўляецца адной са складковых частак мастацкай сістэмы пісьменніка, упісаны ў адзіны кантэкст творчасці і дапамагае выяўленню свядомасці героя і аўтара.

Праблема выбару, свабоды волевыяўлення, а поруч з гэтым адчуванне закінутасці, адзіноты, адчаю ў сітуацыі істотных зрухаў у грамадскай свядомасці і ў пачатку XXI стагоддзя становіцца агульначалавечай, агульназначнай праблемай. Сама «памежная сітуацыя», якая ўяўлялася найважнейшым, канцэптуальным паняццем у межах экзістэнцыяльнай філасофскай дактрыны, зараз паступова ўніверсалуецца, набывае сапраўды татальныя формы свайго праяўлення. Гэта ў вялікай ступені абумоўлена глабальнымі праблемамі сучаснасці, навукова-тэхнічным прагрэсам, узмацненнем татальнай залежнасці чалавека ад непрадказальных вынікаў сваёй дзейнасці, якія здольныя прывесці да кардынальнай змены ўмоў і фактараў існавання. Негатыўныя адносіны да фундаментальных аксіялагічных устаноў наўпрост уплываюць на прыняцце жыццёвага выбару, на характар асабістых дачыненняў, на фарміраванне ўнутранага свету. Усё часцей агульны стан чалавечага існавання характарызуецца як стан крызісу, заняпаду, адыходу ад сталых жыццёвых прынцыпаў і прырытэтаў.

Варта заўважыць у гэтай сувязі, што наш час у многім сугучны з пачаткам XX стагоддзя – эпохай кардынальнага перагляду

¹ М. Мішчанчук, *Максім Гарэцкі. Штрыхі да творчага партрэта*, (у:) М.І. Мішчанчук, І.С. Шпакоўскі, *Беларуская літаратура XX стагоддзя*, Мінск 2001, с. 151.

грамадска-палітычных і філасофска-эстэтычных пазіцый, пераацэнкі каштоўнасцей, палемічнасці, суровай крытычнасці і патрабавальнасці ў адносінах да рэчаіснасці і да самога чалавека. Гэта быў час, калі з усё большай відавочнасцю паўставала задача актывізацыі асобаснай свядомасці, пачуцця асабістай адказнасці чалавека ў агульнай плыні гістарычнага жыцця.

Эстэтычныя і духоўныя пошукі праходзілі ў розных кірунках, ахоплівалі даволі значны ідэйна-мастацкі, жанрава-тэматычны, праблема-на-змястоўны абсяг. Няма важкіх падстаў прызнаваць прысутнасць дамінантнай філасофска-эстэтычнай дактрыны, школы, плыні ў межах беларускай культурастваральнай прасторы. Уласна, «філасофіяй» станавілася само жыццё з яго множнасцю ісцін, поглядаў, меркаванняў. Мэтазгодна і праўдападобна весці размову пра шматмернасць, плюралізм мастацка-анталагічнага дыскурсу, маючую месца экзістэнцыялізацыю духоўнага свету героя нацыянальнай літаратуры, наяўнасць экзістэнцыяльных матываў нароўні з іншымі мастацка-светапогляднымі праекцыямі. Тая ж экзістэнцыяльная свядомасць арганічным чынам была спалучана з іншымі формамі і відамі мастацкай практыкі, узаемадзейнічала з імі на розных узроўнях, выступаючы складовай часткай цэласнай мастацкай сістэмы пісьменніка. У дадзеным выпадку размова можа ісці не пра факт мастацкай рэцэпцыі тэарэтычных палажэнняў уласна экзістэнцыялізму, а пра пранікненне экзістэнцыйнай свядомасці ў тканіну мастацкага твора. Гэта тычыцца і М. Гарэцкага, у творчасці якога заўважаюцца відавочныя супадзенні з экзістэнцыяльным філасофскім дыскурсам, што стала магчымым дзякуючы яго псіхаэмацыянальным схільнасцям і светапоглядна-каштоўным арыентацыям.

«Экзістэнцыяльная» лінія ў беларускай літаратуры гэтага часу праявіла сябе ў пакутлівых роздумах героя М. Гарэцкага – самарэфлексуючага, удумлівага, востра рэагуючага на празмернае жыццёвае бязладдзе. Ёмістасць і значнасць твораў Гарэцкага вызначаецца іх быццёвай, субстанцыяльнай шматмернасцю, здольнасцю аўтара знаходзіць арганічную сувязь іх розных узроўняў і праяў і спасцігаць трагізм распаду гэтых сувязей, трагізм рэальнасці. Гэты трагізм перадусім звязаны з немагчымасцю дасягнення героем паўнаwartаснай рэалізацыі, у выніку чаго ён адчувае горыч адрынутасці, асуджанасці на адзіноту і вымушаны заставацца сам-насам з сабой.

Чуйны да новых павеваў жыцця, мастак у сілу свайго грамадзянскага тэмпераменту не мог не закрануць праблемы дзейнасці актыўна-творчага пачатку як у асобным чалавеку, так і ў шматлікай люд-

скай масе, паказаць, гаворачы словамі Уладзіміра Караленкі, значнасьць асобы на глебе значнасьці масы, узважыць меру асабістай адказнасьці ў стыхіі безадказнасьці калектыўнай. Апошняя становіцца, бадай, галоўнай, стрыжнявой задачай, песна звязанай з ідэяй дваістасці – адпачатнай і магістральнай у творчасці М. Гарэцкага. Гэтая ідэя стала вынікам глыбокіх разваг пісьменніка на фактар прысутнасьці некалькіх рознаскіраваных пачаткаў у нацыянальнай свядомасці беларуса, яго дваістага ўнутранага стану. Пісьменнік аддае перавагу такому самапачуванню, калі ў душы чалавека адбываецца пастаянны маральны рух, калі чалавек здольны ўлавіць сапраўдную і шматзначную дыалектыку жыцця.

Раздвоенасць душы, на якую «хварэюць» многія героі М. Гарэцкага [Клім Шамоўскі («У лазні»), Архіп Лінкевіч («Роднае карэнне»), Касцюк Зарэмба («У чым яго крыўда?»), Антон Жабон («Антон»), Ігнат Абдзіраловіч («Дзве душы») і інш.], – з’ява зусім не радавая, прыватна-інтымная. Яна мае пад сабою глыбінны першавыток, звязаны з агульным узроўнем гістарычнага і сацыяльнага быцця нацыі з яго пакутлівым шляхам самасцвярджэння, самаідэнтыфікацыі. Прычым вельмі выразна ў вышэй прыведзеных творах праводзіцца думка аб узаемасувязі, узаемазалежнасці адзінкавага і цэлага, прыватнага і агульнага, героя і грамады.

М. Гарэцкі гаворыць пра беларусаў з такой трагічнай пранікнёнасцю, якая нагадвае эмацыянальна-псіхалагічную танальнасць твораў экзістэнцыяльнай скіраванасці. Незвычайнасць, неардынарнасць самой сітуацыі аб’ектыўна схіляе да таго, што канфлікт героя ўспрымаецца перадусім як канфлікт яго з самім сабой, з уласнымі думкамі, развагамі. Акрамя таго, гэты канфлікт успрымаецца не толькі ў сэнсе супрацьстаяння асяроддзю сацыяльнаму, але і біялагічнаму дэтэрмінізму, ракавой спадчыннасці ў духу натуралістычных канцэпцый. У рэшце рэшт ён зварочвае ў плоскасць несупадзення духоўных узроўняў і памкненняў наогул, г.зн. набывае субстанцыяльную накіраванасць.

Асоба героя – той пункт, тая памежная «цэнтрысцкая» лінія, на якой усё сыходзіцца, усё замыкаецца, якая прыцягвае да сябе розназараджаныя вектары руху і па меры магчымага спрабуе ўраўнаважыць іх. Функцыя-прызначэнне гэтага героя, па сутнасці сваёй, прымірэнчая, міратворчая. І гэта з улікам таго, што падобная місія паўнаважжа, даастатку ім не ўсведамляецца, «ідэалагічна не праігрываецца», а ўспрымаецца пераважна на ірацыянальным, падсвядомым узроўні.

Адна з істотных характарыстык лініі паводзінаў героя М. Гарэцкага палягае ў тым, што жыццёвы кодэкс героя наўпрост абумоўлены аб'ектыўнымі, «зямнымі» рэаліямі і ў многім абцяжараны яго ўласным (як правіла – няўдалым) практычным вопытам чалавечых зносін і спроб змяніць жыццё людзей да лепшага ці, зрэшты, узбудзіць у іх неадольную прагу такога жыцця. У апавяданні «Стогны душы» чытаем:

Я хачу жыць вольным жыццём – жыццём радасці, добрага, вясёлага смеху і ўсяго таго, што побач з другім твораць гармонію жыцця. Я хачу новага, лепшага жыцця. Я крэпка, усімі сваімі сіламі жадаю яго! Бо незадаволен, вельмі незадаволен... Як толькі стаў я мець сваё сумленне, маю вялікую ахвоту, думку сэрца, як бы выпаўзці самому і другіх вызваліць з гэтага жыцця. Бо ў ім навакол адны аграмадныя, гідкія камы броду, броду дрэннага, гнойнага... Я не хачу трываць! І не вытрываю, бо нельга вытрываць. Я скіну, сарву ланцугі свайго старога жыцця і зраблю жыццё новае. Зраблю! Парву ланцугі спрадвечнай гульні-лені, ланцугі глуму, шальмоўства і страшэннай, аграмаднай цемнаты векавечнай, тыя ланцугі, што робяць з чалавека скаціну, быдлё, што твораць «паноў» і «мужыкоў»².

Як бачым, герой жыве марай палепшыць свой лёс не інакш, як праз паляпшэнне лёсу іншых, але гэтая адмысловая высакародная мара пастаянна разбіваецца аб цяжкі ком жыццёвага другу і заскарузлай інертнасці і абыякавасці людзей да яго высакародных памкненняў.

Нельга не заўважыць у падобнай пазіцыі наяўнасць прыкмет свядомасна-ахвярнага падзвіжніцтва з боку маладых адраджэнцаў, абазначанасць контураў праграмы ўнутранага дзеяння, якая, зрэшты, з-за сваёй катэгарычнасці, непасрэднай «максімалісцкай» сувязі з сацыяльна-культурнымі пераўтварэннямі і сваёй відавочнай «тактычнай» апераджальнасцю асуджана на няўдачу.

Як бы цяжка ні даводзілася герою, як бы яго ні раздзірала нязгода з родным краем (*Мой родны край, краса мая, // З табою век не ў згодзе я...* (52), ён ніколькі нават і ў думках не дапускае магчымасці збегчы ад гэтага «свойабразнага пекла». Парваць сувязі з народам, адысці ад яго надзённых клопатаў і праблем азначала адрачыся ад сябе самога, стаць іншым, а значыць, папросту перастаць быць. Такая «перспектыва» глыбока яму чужая, непрымальная. Калі

² М. Гарэцкі, *Збор твораў*. У 4-х т., т. 3. *На імперыялістычнай вайне; Віленскія камунары*, Мінск 1985, с. 58. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

для рамантыкаў чалавек быў сродкам дасягнення сваіх ганарлівых памкненняў, то для М. Гарэцкага ён становіўся мэтай, непасрэдным аб'ектам грамадзянска-працэсуальнай дзейнасці. Але ўся неардынарнасць сітуацыі ў тым, што не народ, не «старэйшы» апякуецца над меншым, малодшым, а, наадварот, малодшы апякуецца над старэйшым, і больш за тое – ахвяруе сабою дзеля блізкіх і крэйных па духу людзей.

Героі Гарэцкага – вялікія праўдалюбы, максімалісты, што жывуць моцнай прагай жыццёвых перамен, хоць іх мары і добрыя намеры разбіваюцца аб глухую сцяну жорсткай рэчаіснасці. І як заканамерны вынік – песімізм і расчараванасць у жыцці, якія прыводзяць часам да безвыходнасці, адчаю, духоўнай дэпрэсіі. Падобную сітуацыю назіраем у апавяданні «Рунь», герою якога (Уладзімеру З.) даводзіцца шукаць сабе чалавека паміж людзей (107). У пачатку апавядання, якое напісана нібыта ад імя былога таварыша, прыводзіцца наступнае красамоўнае сведчанне: *Я ведаў вялікія сілы яго душы маладой і крышталёвую чыстату гэтай душы.*

Я ведаў... І я павінен раскажаць братам беларусам, якую, можа, сілу, што была паміж нас, страцілі мы (104), падкрэсліваючы пры гэтым, што Уладзімера З. займалі не толькі што грамадзянска-палітычныя пытанні, але і перажыванні чалавека, яго псіхалогія. *Значыцца тоеж, любіў ён хараство, прыгажосць, хаця і не любіў паказваць таго занадта, бо па яго сумленню жыццё ў наш практычны век вымагае іншага. Але гэта быў такі рамантык. Колькі вершаў умеў ён напам'яць! З беларускай жа народнай паэзіі найбольш ён любіў ціхіх легенды і страшныя паданні; таксама – казкі, у каторых даводзіцца, што некалі праўда возьме верх над злом* (10–11). Але ўвесь парадокс у тым, што жыццёвыя абставіны, слепата людская ўцягваюць героя ў бездань пакутаў, нараджаюць нуду і боль, крыўду і адчай, правакуюць на духоўнае сіроцтва.

Нудна! Нудна!

Скуль з'явілася тая нуда ў цябе, што пад канец, у апошнія часы, так неадчэпна грызе табе сэрца і паддае ламаты і болю галаве тваёй? Чаму не маеш цікавасці жыць?

Чагосьці не хапае табе...

(...)

Уладзімерка! Ты не маеш сярод людзей чалавека, якому б раскрыў душу сваю, да якога б прыхіліўся. Можа, таму, што ты сам сабе гідак і непрыемен. Дык баішся паказацца людзям у шчырасці сваёй, у брыдоце сваёй.

А ты ж ідэаліст...
 Ты ж змалку гнаўся за праўдаю...
 Гаротны! (109–110)

У гэтых сведчаннях «закуліснага аўтара» – безумоўная рэальная дакладнасць, квінтэсенцыя самой сутнасці сучаснай Гарэцкаму «духоўнай явы». Момант адчужанасці, аддаленасці ад свету, ад агульнага жыцця, ад людзей – навідавоку. Чалавек, якому ад прыроды многае дадзена, які валодае зайздроснымі творчымі задаткамі, не ў стане рэалізаваць свой духоўны патэнцыял. Адсюль – і ўвесь трагізм героя, яго асуджанасць на адзіноту. «Беларуская справа», якая толькі спарядычна згадваецца, на якую робіцца намёк, па волі аўтара заканамерна скіроўвае ў рэчышча анталагічнае, наўпрост звязваецца з праблемай індывідуальнага, асобнага існавання:

Праўда, што мы творым жыццё, але калі і праўда, то ці не ўсё роўна? Людзі!..

А каторыя з іх болей варты спагадання? Хто іх разбярэ?

Я заступаюся за брата-мужыка, а я ж яго не люблю, і ён жа мяне крыўдзіў болей чым хто (110–111).

Адсюль бярэ свой першавыток «трагічны гуманізм» героя, яго «інтэлігенцкая хвароба», якая, па сутнасці, стала вынікам хранічнай адсутнасці права на выбар. Загнаны ў «жалезную клетку» (Л. Андрэеў) безвыходнасці, не знаходзячы шляхоў вырашэння антыноміі «пан – мужык» з-за рэзка палярнага сацыяльна-класавага размежавання грамадства, герой міжволі аказваецца між двума камянямі-жорнамі. Пастаўлены перад невырашальнай дылемай і не могуць пераступіць планку антымаральнасці, адзіным выйсцем для сябе герой бачыць самагубства.

Прызвание – «інтэлігент» – становіцца ўрэшце ракавым: *ты – сын народу, але рука твая не ўзнямаецца на заклятых ворагаў тваіх. Самапраўданнем гучаць словы героя: Я вышэй гляджу! Жыццё!* (112).

Жыць антымаральна для Уладзімера З. азначала насуперак сваёй волі звярнуць на шлях пурытанства, з пазіцыяй «класа» асуджаць «ворагаў сваіх», а значыць, збочыць са шляху інтэлігентнасці (чытай: гуманнасці, філантропіі). Але гэтага ён зрабіць не мог. Яму быў чужы і ўнутрана непрымальны прынцып «маралізуючага імаралізму», г. зн. «адмоўнага маралізатарства», які заключаўся ў фетышызацыі ідэі безагаворачнага абвінавачвання, асуджэння, у абсалютызацыі разбуральнага пачатку і катэгарычнага адмаўлення станоўчых каштоўнасцей – любові да бліжняга, супрацоўніцтва класаў, салідар-

насці, права на вартае чалавека жыццё. Вось чаму ён заставаўся ідэалістам. Быць ідэалістам у такім разе азначала вітаць і прапагандаваць сваёй уласнай пазіцыяй ідэалістычны тэзіс – «свядомасць вызначае быццё», адчуваць сваю крэўную далучанасць да цывілізацыі і культуры. Нават, здавалася б, паэтычна-імператыўнае – «а спакою мне!» – у дадзеным кантэксце мае пад сабою матываваную светапоглядную падаснову.

Пры ўсім сваім глыбокім роздуме-рэфлексіі над «пытаннямі рознымі», героі Гарэцкага вылучаюцца фізічнай і маральнай бездакорнасцю, цвярозым поглядам на жыццё. У іх добрая і адкрытая душа, якая можа прэтэндаваць на духоўную празорлівасць, вясчунства. Яны па праве адносяцца да тых людзей, якія, *не маючы закону, па прыродзе робяць законнае, то, не маючы закону, яны самі сабе закон: яны паказваюць дзела закону, у сэрцах у іх напісанае, аб чым сведчаць сумленне іх і думкі іх, то абвінавачваючыя, то апраўдваючыя адна адну* (Рым. 2: 14–15). Асновай прынцыпу паводзінаў героя ранніх апавяданняў М. Гарэцкага, паводле А. Пятровіча, *з'яўляецца тое, што запаведзі (правілы) Божыя напісаны ў яго сэрцы, з'яўляюцца яго сумленнем, якое кіруе ўсімі думкамі і ўчынкамі і не дазваляе рабіць благое (грэх). (...) Сумленне з'яўляецца сур'ёзным заслонам, які перашкаджае граху авалодаць чалавечай душой, сумленне – ахоўная сістэма, якая не дапускае вераломны грэх у душу чалавека і ў яго жыццё*³.

Героі Гарэцкага – рамантыкі па духу і «экзистэнцыялісты» па светаадчуванні. Усведамляючы ўсю безвыходнасць свайго становішча, яны тым не менш не адракаюцца ад сваёй мэты бескарыслівага служэння бацькаўшчыне: *Але не адракацца, не быць здраднікам. А любіць, шанаваць родную бацькаўшчыну павінен, доўжан...* Услед за гэтымі словамі, якія належаць Кліму Шамоўскаму, – зігзаг маланкавага запытання: «*А страшна яно, роднае... чым?*»⁴. Можна, і тым, што ніколі нельга чакаць ад яго, роднага, адназначнага адказу, пэўнага імператыву, нельга цалкам на яго пакласціся, даверыцца без аніякай шкоды для сябе. Таму што гэтае роднае – у адначасці шматлікае, шматтаблічнае, як міфічны Янус, здольнае да дзіўных і непрадказальных метамарфозаў. Таму і даводзіцца шкадаваць Архіпу Лінкевічу, *што*

³ А. Пятровіч, *Біблейскія вобразы ў апавяданні Максіма Гарэцкага «Рускі»*, «Роднае слова» 1997, № 11, с. 47–48.

⁴ М. Гарэцкі, *Рунь*, Вільня 1914, с. 53.

*людзі сляпыя такія*⁵. А перадвыток гэтай слепаты – трагедыя людзей, што змушаны супраць уласнай волі жыць па канонах навязанага чужой воляй закону. І традыцыя, «архаіка», нават спалучаная з нецывілізацыйнымі формамі жыцця, – магчымасць не растраціць даастанку, не згубіць сябе.

М. Гарэцкаму, як вядома, давялося стаць непасрэдным удзельнікам Першай імперыялістычнай вайны, прайсці праз гарніла суровых выпрабаванняў і нягод. Убачанае і перажытае балюча вярэдзіла памяць і свядомасць мастака, прымушала яго наноў задумвацца над праблемай псіхаэмацыянальнага пачування і паводзін чалавека ў жорсткіх абставінах вайны. Пісьменнік як непасрэдны ўдзельнік вайны здолеў перадаць яе антычалавечую сутнасць не толькі ў рэалістычным, але, так бы мовіць, і ў эмацыянальна спасцігальным ракурсе, прасачыў працэс паступовай страты цэласнага светаўспрымання, разбурэння сістэмы звышпачуццёвых, ментальных каштоўнасцей у іх традыцыйных формах. Ён паспрабаваў выявіць надзвычай складаны комплекс пачуццяў чалавека на вайне, дзе ў супярэчлівым адзінстве перапляліся свядомае і падсвядомае, рацыянальнае і ірацыянальнае, нізкае і высокае, гуманнае і антыгуманнае.

Ваеннае ліхалецце, паводле глыбокага пераканання пісьменніка, прыносіць шмат фізічных пакут і яшчэ больш пакут духоўных, маральных. Разбуральны, антычалавечы характар вайны пераканаўча паказаны ў апавяданнях «Рускі» (1915), «На этапе», «Генерал» (абодва – 1916) і ў адным з лепшых твораў М. Гарэцкага на тэму вайны – апавяданні «Літоўскі хутарок» (1915). Вайна нікога не шкадуе: калечацца чалавечыя лёсы, трагічна абрываюцца маладыя жыцці, крышацца надзеі на ўратаванне, на вяртанне ранейшага ўкладу жыцця. Ліхая навала вайны не абышла і сям’ю хутарскога гаспадара Яна Шымкунаса. Незваротна страчаны гаспадарскі набытак, нанесена глыбокая псіхалагічная, душэўная рана дачцэ Монці. Героі, якія аказаліся ў эпіцэнтры разгортвання ваенных баталій, сталі заложнікамі сітуацыі, вымушаны цярдзець ганебны здзек і прыніжэнне чалавечай годнасці, рызыкаваць сваім жыццём. Яны не могуць спадзявацца хоць на нейкую літасцівасць, спагадлівасць, людскае абыходжанне. Жудасны малох вайны няўхільна робіць сваю справу, дратуе і нішчыць усё, што трапляецца на яго шляху. Фінал твора адкрыты. Але сама жудасная атмасфера здранцвення і гібелі ўсяго жывога, сітуацыя адчаю і безвыходнасці,

⁵ Тамсама, с. 79.

якая цяжкім бярэмам павісла над уцалелымі цудам жыхарамі злашчаснага хутара, не пакідае надзеі на тое, што людзям удасца захаваць свае жыцці ў гэтай беспрасветнай калатнечы і неапраўданых нічым чалавеказабойствах.

Суrowая праўда пра вайну, сапраўдная існасць ваенных выпрабаванняў раскрыты М. Гарэцкім у дакументальна-мастацкіх запісках «На імперыялістычнай вайне». «Запіскі...», якія ўпершыню пабачылі свет у 1926 годзе, сталі адметнай, наватарскай з’явай у беларускай літаратуры. Пісьменнік вачыма салдата 2-й батарэі N-скай артылерыйскай брыгады свайго духоўнага дваініка Лявона Задумы з гуманістычных, антымілітарэцкіх пазіцый паказвае жудаснае аблічча вайны, малое антычалавечую карціну бязлітаснай крывавай бойкі, калецтва маладых салдат – фізічнага і духоўнага, самай высокай мерай вымярае духоўныя магчымасці чалавека, яго здольнасць супрацьстаяць разбуральнай сіле зла, насілля, нянавісці. Радавыя ўдзельнікі вайны кожны дзень сам-насам сутыкаюцца са смерцю, і кожны з іх павінен знаходзіць у сабе моц, каб выстаць у гэтым невыносным пекле агню, бамбёжак, абстрэлаў, захаваць сваю годнасць і чалавечае аблічча. Разам з занатаваннем страшных эпізодаў вайны герой імкнецца пакінуць плён сваіх балючых роздумаў, перажыванняў, клопатаў і турбот. І гэтыя роздумы маюць не толькі асабісты характар, а непасрэдна спалучаны з агульназначным, агульнанародным, дзе яскрава праступаюць востры боль і трывога за лёс роднага краю, сваёй бацькаўшчыны. У адзін з такіх роздумных момантаў і прыходзяць думкі аб існым сэнсе і характары вайны: *Усё гэта цяпер згіне, як згіну, можа, і я сам... ва славу... ва славу... чаго? Вызвалення «малых» народаў? А ці вызваліцца мой народ? Што яму дасць гэтая вайна?* (21).

Бязлітасныя абставіны вайны, тая страшная калатнеча, удзельнікам якой даводзіцца быць Лявону Задуму, выклікаюць у душы героя магутны пратэст супраць неапраўданых чалавечых ахвяр, супраць злачыннай машыны вайны, якая ненасытна забірае чалавечыя жыцці, прыносіць неапраўнае гора, страшныя пакуты, непамыслныя разбурэнні. *Будзь проклят Вільгельм і кожны, хто хоча вайны!* (54) – гэтыя словы вырываюцца з глыбіні душы ў аднаго з радавых удзельнікаў вайны. Але падобны пратэст нараджаўся ў кожным, хто пабываў у самым пекле вайны і перажыў надзвычайную, немагчымую ў мірным жыцці абвостранасць, напятасць усіх фізічных і духоўных сіл, насамрэч зведаў рэальную сітуацыю выпрабавання на мяжы жыцця і смерці.

М. Гарэцкі з максімальнай аб'ектыўнасцю і глыбокай дакументальна-эпічнай перакананасцю паказвае чалавека ў экстрэмальных абставінах вайны. Адлюстраваныя ў дзённіку падзеі пазбаўлены мастацкай ідэалізацыі і гераізацыі. Пісьменнік імкнецца захаваць неабходную меру аб'ектыўнасці, праўды, спрабуе спасцігнуць глыбіні чалавечага духу, зразумець паводзіны і ўчынкi чалавека ў кожнай канкрэтнай сітуацыі. У надзвычай напружаных, трагічных абставінах чалавеку, з аднаго боку, вельмі цяжка было авалодаць сабой, трымаць свае эмоцыі, не паддацца імгненнаму пачуццю страху, боязі, распачы. З іншага боку, сама атмасфера бою, надзвычайная – стрэсавая – сітуацыя дапамагалі як бы гранічна мабілізавацца, знайсці ў сабе скрытую ўнутраную моц і рашучасць не паддацца здрадлівай слабасці, нейтралізаваць пачуццё адчаю і бездапаможнасці, праявіць смеласць і адвагу, што часам межавалі са здзяйсненнем геройскага ўчынку. Але, нягледзячы на ўсё, вайна ва ўспрыманні Лявона Задумы – вялікае злачынства, жудасны выклік жыццю, усяму жывому на зямлі. Недаравальна тое, што яна пакідае незагойныя душэўныя раны, відавочна дэфармуе, відазмяняе ўвесь комплекс светапоглядных і маральна-этычных перакананняў, парушае самую цэльнасць чалавека як разумнай, культурна-цывілізаванай істоты.

Вайна найперш стала жорсткім выпрабаваннем на духоўную трываласць, на чалавечую годнасць. Убачанае і перажытае, суровыя ваенныя выпрабаванні пакідалі глыбокі след у душы, міжволі прымушалі ацэньваць, асэнсоўваць канкрэтныя сітуацыі з гуманістычнага, агульначалавечага пункту погляду.

У аповесці ўзнаўляецца шмат момантаў, якія таксама маюць насабрэчную экзистэнцыйную скіраванасць: праблема маральнага выбару, памежная, экстрэмальная сітуацыя, пошукі шляхоў асабістага і грамадскага шчасця і свабоды, трагічнасць індывідуальнага лёсу чалавека на вайне. Пры ўсіх магчымых варыяцыях усіх іх вячае гуманістычная ідэя, звязаная з перакананнем, што жыццё чалавека – гэта адзіная сапраўдная каштоўнасць і недатыкальная святасць. Прычым чалавек паўстае тут не як нейкая касмапалітычная, абстрагаваная сутнасць, а як прадстаўнік пэўнай этна-нацыянальнай супольнасці, які і ў крайне суровых, экстрэмальных умовах праяўляе непадробны клопат пра лёс сваёй радзімы, сваёй бацькаўшчыны, народа, жыве грамадскімі інтарэсамі. Трапіўшы у абставіны, якія пагражалі цэласнасці яго экзистэнцыі, галоўны герой аказваецца перад быццём і хаосам і вымушаны, наколькі гэта магчыма ў яго сітуацыі, адчайна і рашуча трымацца за жыццё. Пісьменнік задаецца пытаннем пра асабістую адказнасць чала-

века за ўчыненае, здзейсненае. Згодна з яго мастацкай канцэпцыяй, не можа быць ніякага апраўдання віны, зробленаму выбару, асабліва калі гэта тычыцца лёсу іншага. Нельга, недапушчальна у гэтым выпадку матываваць свой выбар грамадскай неабходнасцю, змушанасцю, знешнімі абставінамі і акалічнасцямі. Усё злачыннае, антыгуманнае лажыцца цяжкім бярэмам на чалавека, наўпрост уплывае на яго ўнутранае самапачуванне, яго сумленне, вярэдзіць балючую памяць душы.

Здольны да глыбокага аналізу і ацэнкі ўсяго, з чым ён сутыкаецца і ўдзельнікам чаго яму даводзіцца быць, Задума сам адчувае невымерны цяжар віны за здзейсненае, за безліч нявінных ахвяр – такіх, як і ён сам, паднявольных удзельнікаў вайны. Героя не пакідае адчуванне таго, што на яго вачах адбываецца крушэнне саміх асноў жыцця і ён сам міжволі становіцца выканаўцам чыёйсьці злой волі. *А я ж не пасабляю, не – не пасабляю, а сам разам з другімі старанна забіваю людзей. Забіваю такіх жа нявольнікаў, як сам. Што гэта я раблю? Пакуль што я не адчуў усяе глыбіні гэтага жаху! Не адчуў, а толькі думаў, што тут – вялікі страх, і жудасную сутнасць гэтага страху я зразумею толькі некалі пасля...* (71–72) – з болем і скрухай у сэрцы прызнаецца ён сам сабе ў хвіліну пакутлівага роздуму.

Асаблівай шчырасцю, чалавечнасцю характарызуецца стаўленне героя да сваіх саслужыўцаў, радавых удзельнікаў вайны як да духоўна блізкіх людзей, з якімі ён адчувае сваю ўнутраную роднасць, тоеснасць. Пачварная рэчаіснасць вайны, непамыслныя нягоды і пакуты зблізілі, зраднілі гэтых людзей, адкрылі ім існы сэнс чалавечай еднасці, калектывізму і згуртаванасці. Падчас паўгадовага адпачынку па стане здароўя ў сябе на радзіме герой у думках міжволі згадвае сваіх таварышаў па зброі (*Шкода іх, шкода... Бедныя, любыя!*), інтуітыўна ўгадвае іх думкі, якія *лятуць з поля смерці, з тых студзёных ям, з бясконцага няшчасця дзён* (119). Празмерна развітая гуманістычная свядомасць героя не дазваляе яму змірыцца з роляй звычайнага статыста, прыпадобніцца да подлай натуры маленькага чалавечка, які марыць некалькі перажыць вайну. Наадварот, ён не можа здрадзіць пачуццю франтавога братэрства, адчувае сваю міжвольную вінаватасць з-за таго, што давялося часова выбыць са строю. Незвычайна абвостранае адчуванне свайго чалавечага абавязку нараджае непазбыўную адзіноту, настальгію, сум, якія цяжка ўлагодзіць, з якімі цяжка ўжыцца.

З іншага боку, Задума з нейкім асаблівым, напярэтым пачуццём успрымае штодзённа-звычайнае, ціхамірнае вясковае жыццё, яскрава усведамляючы тое, што яно пры магчымай змене жыццёвых абставін можа ледзь не вокамгненна знікнуць назаўжды. Адсюль і надзвычай аб-

востранае, високадраматычнае перажыванне простых радасцей сялянскага жыцця, мірных будняў. У каментарыях да аповесці «На імперыялістычнай вайне» М. Мушынскі слушна заўважае, што *ў паводзінах людзей, што прайшлі франтавое выпрабаванне, пісьменнік угледзеў парасткі новай маралі, праяўленне новага тыпу чалавечых адносін. Гэтыя людзі вымяраюцца пісьменнікам інакшай, больш высокай меркай на годнасць чалавека* (357). І гэта, думаецца, дзякуючы і таму, што М. Гарэцкі ў шмат якіх момантах спрычыніўся да экзистэнцыялісцкай канцэпцыі чалавека і свету, да разумення чалавечых паводзінаў у сітуацыі «выбару».

Вайна, маштабныя сацыяльныя ўзрушэнні, згодна з аўтарскай думкай, нараджаюць адчуванне трылогі, аддаляюць ад прыроды, зямлі, традыцыйных устояў, прыводзяць да дэфармацыі чалавечых якасцей увогуле. Падобны стан героя актывізуе экзистэнцыйнае самапачуванне, наўпрост звязанае са светапогляднымі структурамі, жыццёвымі прыярытэтамі, сістэмай каштоўнасцей і сэнсаў, светаадносін. Героя не на жарт раздражняе побытавая неўладкаванасць, патрыярхальная абыякавасць да ўмоў жыцця аднасямейнікаў, якія змірыліся, звыкліся з наяўным станам рэчаў. Адчуванне Лявонам Задумам ўнутранага разладу з бацькамі абумоўлена не толькі тым, што ён нічога не можа зрабіць для іх у сэнсе набліжэння да культурных, цывілізаваных формаў жыцця (*Як гэта ўсё далёка ад таго, ад той культурнасці, якую бачыў я ў сялянскіх хатах ва Усходняй Прусіі* (121)). Прычына мае больш глыбокія, «экзистэнцыйныя» карані. Яна – ва ўсведамленні героям наканаванай бясплённасці яго фізічных і духоўных ахвяраванняў і высілкаў змяніць, перайначыць свой лёс і лёс блізкіх людзей ці хоць бы абудзіць у іх неадольную прагу да лепшага жыцця. Іншымі словамі, «нязносная адзінота» героя абумоўлена, па вялікім рахунку, агульным узроўнем гістарычнага і сацыяльнага быцця нацыі з яго пакутлівым шляхам самасцвярджэння, самаідэнтыфікацыі, а яго канфлікт са знешнім асяроддзем набывае адзнакі «экзистэнцыйнага» канфлікту – канфлікту з самім сабой, з уласнымі думкамі, меркаваннямі, развагамі.

Герой пачувае сябе на ростанях – ізаліраваным, пакінутым саманасам са сваёй адзінотай. Акаляючая рэчаіснасць падаецца чужой, злавеснай. Усё, з чым даводзіцца яму сутыкацца, мець нейкае дачыненне, набывае адзнаку адчужанасці, непрыхільнасці, варожасці. Добразнаёмыя з дзяцінства рэчы, абжыты свет, які раней унушаў спакой і надзейнасць, ператварыўся ў штосьці непамысна насцярожваючае, прыгнятаючае, – у тое, што становіцца першапрычынай неадольнага суму і безнадзейнай адзіноты.

Пачуццём трывогі насычана не толькі знешняя рэчаіснасць. Падобным эмацыянальна-псіхалагічным адчуваннем пранізана сфера ўнутранага самапачування. Больш за тое, менавіта ўласная адчужанасць ад сябе, адчуванне татальнай неабароненасці, бездапаможнасці, перманентнай прыгнечанасці, фрустрацыі становяцца першапрычынай чужасці знешняй, вонкавай. Герой аказаўся нібыта паміж двух агнёў: усюды яго пераследуе небяспека, ён вымушаны знаходзіцца ў стане трывожнага чакання, загадзя ведаючы, што рэальны вынік не абяцае нічога добрага (*Заб'юць цяпер... І к ліху новае жыццё... Ну і чорт яго бяры, такое жыццё, – не шкода...*

Але нейкі ком падкаціўся, і заняла ўсё.

І так пераходамі думалася то лепшае, то горшае. А ўсё наогул – нядобра, прыкра, цяжка... (126)). Ён цалкам пазбаўлены жыццёвай апоры, надзейнага грунту, ад чаго свет набыў такія пагрозлівыя, варожыя абрысы, стаў чужым, халодным, палохаючым. І рэальнае ўсведамленне невырашальнасці, тупіковасці сітуацыі, немагчымасць знайсці для сябе рэальнае выйсце з жыццёвых абставін нараджае тое хваравіта-балючае адчуванне мяжы-парога, што цалкам пазбаўляе яго надзеі наладзіць гарманічную сувязь паміж сабой і светам, паразумецца з самім сабой. Ён вымушаны знаходзіцца ў стане пакутлівага перажывання, неадольнага душэўнага цяжару (*Мне ж не хочацца нават гаварыць. Яны мяне з такою радасцю чакалі, а не прынёс я ім веселасці ў хату. Так, мала смежу ў нашай хаце. І я ў тым нямала вінават... Няхай сабе!* (124)). Адчуванне безвыходнасці, бездапаможнасці нараджае пачуццё канцовасці – не фізічнай, а звязанай з усведамленнем уласнай недасканаласці, ракавой немагчымасці супрацьстаяць чужэйшай злой волі, жыццёваму наканаванню.

Даволі сімптаматычным выглядае эпізод з галубком, якога Задума забівае на таку без аніякіх на тое відавочных прычын. Карціна забойства безабароннай птушкі як бы ў мініяцюры, сімвалічна раскрывае стан героя, люструе сітуацыю «экзистэнцыйнага» памежжа: *«Галубы» як людзі перад страхам, замяталіся, пакінулі найлепшую яду і ў смяротнай тлузе кінуліся пад вароты, біліся крылкамі, каб вылецець.*

Шубную лапатаю ў самы груд – і ўбачыў аднаго з паломаным, абвіслым крылкам. Стапіў яго і сударажна сціснуў у руцэ. Адчуў, як б'еца сэрца і ў галуба і ў самога.

Размазнуўся і з дзікім імпэтам тратнуў яго аб саху галоўкаю, як толькі ножкі яму не адарваліся. І брыдліва кінуў, як напханую апілкамі і пакромсаную дзяцінную ляльку» (119). Учынак сапраўды выглядае гідкім, недарэчным. Але ён красамоўна перадае стан героя і, больш

за тое, пераканаўча дэманструе пісьменніцкае ўяўленне пра дваістую прыроду чалавека, дзеянні і ўчынкi якога падчас могуць быць непрадказальнымі, некантралюемымі.

Адным з найбольш красамоўных паказчыкаў далучанасці твора да філасофскай традыцыі экзистэнцыялізму з'яўляецца сам прынцып узнаўлення сітуацыі выбару, што набывае востры, крайне абцяжарваючы, абмяжоўваючы чалавека характар. Гэтая сітуацыя, паводле «закону жанра», патрабуе неадкладнага дзеяння па пераадоленні цяжасцей, якія ўсведамляюцца і расцэньваюцца як жыццесутнасныя, лёсавызначальныя, звязаныя з выбарам аксіялагічных прырытэтаў быцця.

Экзистэнцыяльныя героі – неспакойныя, апантаныя натуры, якія цалкам захоплены ідэяй руху, дзеяння, змагання, адчуваючы пры гэтым сваю татальную неабароненасць. Знешне апазнавальным знакам экзистэнцыяльнага вырашэння жыццёвых калізій і канфліктаў з'яўляецца тое, што ў цэнтры ўвагі пісьменніка і яго галоўнага героя знаходзяцца даволі змрочныя, панурыя бакі жыццёвага вопыту, настрой страху і адчаю, роспачы і суму. У адрозненне ад экспрэсіяністаў М. Гарэцкі не прыводзіць свайго героя да супэльнай апатыі, жыццёвага песімізму. Наадварот, у аснове яго «экзистэнцыяльнай» філасофіі ляжыць адраджэнскі пафас, ідэя ўваскрашальная, жыццесцвярджальная. Чуйны да новых павеваў жыцця, мастак у сілу свайго грамадзянскага тэмпераменту аддае перавагу такому стану, калі ў душы чалавека адбываецца пастаянны маральны рух, калі чалавек здольны ўлавіць сапраўдную і шматзначную дыялектыку жыцця, знайсці і надаць яму сэнс, які зробіць жыццё сапраўды значным, нават бессмяротным.

У нашым выпадку важна падкрэсліць, што пісьменнік мадэлюе сітуацыі выбару не толькі ў адносінах да франтавых будняў, але і будняў мірных. Гэта можа сведчыць пра тое, што ягонаму герою наканавана перажываць такі стан пастаянна, у кожнае імгненне жыцця. Ягоная свядомасць, яго самапачуванне, душэўны стан ужо адпачатна настроены на катастрафічнасць успрымання рэчаіснасці, на перманентнае рэфлексаванне паводле перажываемага, сітуацыйнага моманту. У кожнае імгненне жыцця, іманентна ён ужо настроены на экзистэнцыяльную хвалю, міжволі трансфармуючы знешнія раздражняльнікі ва ўнутрана прадуцыруемую рэальнасць. Адсюль і наяўнасць той памежнай сітуацыі, экзистэнцыяльнага кантрапункта (шэрагу кантрапунктаў), што адлюстроўвае накал, моц выяўлення ўнутранага перажывання – таго, што ідзе знутры, мае асобасную матывацыю. Увогуле ж, экзистэнцыяльныя героі, у масе свайёй, пакла-

даюцца больш на інтуіцыю, давяраюць пераважна свайму пачуццёваму комплексу (унутранаму імператыву), – таму, што ідзе знутры, што непасрэдна імі перажываецца.

Памежная сітуацыя, як яна паўстае ў творы М. Гарэцкага, заўсёды суправаджаецца ўзмоцненай роздумнасцю героя, характарызуецца пэўнай мысленчай дыскрэтнасцю, разарванасцю, у выніку чаго яго «праграмныя» ўстаноўкі не могуць набыць гарманічную і асэнсаваную цэласнасць. Падобны памежны стан з-за сваёй «разарванай» скіраванасці ў прынцыпе не можа быць змененым, пераададзеным, якасна абноўленым. Немагчымасць вырашыць станоўча ўзнікшую сітуацыю гранічна абстрае адчуванне часовасці свайго быцця, падкрэслівае трагічную наканаванасць жыцця.

Пры ўсім тым стан героя нельга атаясамліваць з вакуумнай пустаю, духоўнай амнезіяй. Наадварот, менавіта падобнае адчуванне ўнутранай незадаволенасці, унутранага пратэсту і нараджае падспуднае жаданне змагацца, дзейнічаць, шукаць канструктыўныя шляхі да ўласнага самавыяўлення, ісці наперад, нягледзячы на перашкоды і цяжкасці.

Як бачым, у «Запісках...» і ў сваёй ранняй творчасці М. Гарэцкі адначасова ставіў цэлы шэраг экзісэнцыйных, па сутнасці, лёсавызначальных праблем, праводзіў думку аб узаемасувязі, узаемазалежнасці адзінкавага і цэлага, прыватнага і агульнага, героя і грамады. Стрыжнявая лінія твораў паступова расфакусіруецца, скіроўвае ў рэчышча анталагічнае, напрамую звязанае з праблемай індывідуальнага, асобнага існавання, з праблемай «выбару», з ідэяй захавання чалавечай суверэннасці, адстойвання права на вартае чалавека жыццё.

LITERATURA

Miščančuk M., *Maksim Garëcki. Štryhì da tvorčaga partrëta*, (у:) Miščančuk M.Ì., Špakoŭski I.S., *Belaruskàa litaratura XX stagoddzà*, Minsk 2001 [Мишчанчук М., *Максім Гарэцкі. Штрыхі да творчага партрэта*, (у:) Мишчанчук М.И., Шпакоўскі І.С., *Беларуская літаратура XX ста’годдзя*, Мінск 2001].

Garëcki M., *Zbor tvoraŭ*. U 4-h t., t. 3, *Na ìmperyâlìstyčnaj vajne; Vilenskìâ kamunary*, Minsk 1985 [Гарэцкі М., *Збор твораў. У 4-х т., т. 3, На імперыялістычнай вайне; Віленскія камунары*, Мінск 1985].

Garëcki M., *Run’, Vil’nâ* 1914 [Гарэцкі М., *Рунь*, Вільня 1914].

Pâtrovìč A., *Biblejskìâ vobrazy ŭ apavâdannì Maksìmagarëckaga «Ruskì»*, “Rodnae slova” 1997, № 11 [Пятровіч А., *Біблейскія вобразы ў апавяданні Максіма Гарэцкага «Рускі»*, “Роднае слова” 1997, № 11].

SUMMARY

EXISTENTIAL DIMENSION OF HUMAN BEING
IN MAXIM GARETSKY'S PROSE

In the article the works of Maxim Garetsky, a classic of Belarusian literature have been analyzed. The author directs his attention to multidimensionality, pluralism of artistic and aesthetic search, connection with existential-philosophical discourse, specificity of the writer's approach to the essence of "existential" conflict, the problem of moral choice, responsibility for the evil. It is stated that the main line of the works is associated with the search for axiological priorities directly related to the problem of individual existence, to the option of "choice", to the idea of preservation of human sovereignty and the protection of the right for a decent life.

Key words: intellectual-philosophical, documentary-artistic prose, novelty, character's inner world, borderline situation.